

Füzuli BAYAT

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutu

“Müasir folklor” şöbəsinin müdiri

ƏHSƏNÜL-QİSASIN ÖLÜMSÜZ EŞQ HEKAYƏTİNƏ DÖNÜŞÜMÜ

Xülasə

“Quran”ın “əhsənül-qisas” adlandırdığı “Yusif” surəsində verilən əhvalat həm ərəb, həm fars, həm də türk ədəbiyyatında və folklorunda eşq hekayəsinə dönüşmüşdür. Müqəddəs kitab qaynaqlı əhvalatlar içində yalnız Yusiflə bağlı əfsanə, nağıl və eşq dastanı bu qədər geniş bir sahədə və çox sayda xalq və millət arasında yayıla bilmişdir. Həm “Kitab-ı Müqəddəs”də, həm də “Quran”da Züleyxanın adı çəkilməsə də – bu ad sonra ortaya çıxmışdır – təfsir kitablarında və xalq ədəbiyyatında o, Yusif ilə Züleyxa qarşılıqlı eşqinə mövzu olmuşdur. Bu yazıda iftiraya uğrayan oğul, quyuya atılan qəhrəman, qanlı köynək, zindan və s. kimi motivlər Yusif və Züleyxa hekayəsində yeni anlamda dəyər qazanmışdır. Yusif və Züleyxa əfsanəsi, nağılı və eşq dastanı qədim dünyanın bir çox mif və əfsanələri, özəlliklə də türk folkloru ilə müştərək mövzular baxımından dəyərləndirilmiş, məsələyə nəfs, cismani istək, bəşəri və ilahi eşq aspektindən yanaşılmışdır. Və ən önəmlisi də Züleyxanın bütələri qırması irfani anlamda ilahi eşqin nəfsə qalib gəlməsi, cismani istəkdən, mənəvi kamilliyə ulaşma kimi öyrənilmişdir.

Açar sözlər: Yusif və Züleyxa, iftira, zindan, nəfsani istək, ilahi eşq

Füzuli BAYAT

TRANSFORMATION OF AHSANUL-QISAS INTO AN IMMORTAL LOVE STORY

Summary

The story given in Surat Yusuf, called the best story in the Qur'an, has become a love story in Arabic, Persian, and Turkish literature and folklore. Among the biblical sources, only Joseph's legend, tale, and love story have been able to spread in such a wide area and among so many peoples and nations. Although Zuleykhan's name is not mentioned in either the Holy Book or the Qur'an - the name came up later - in commentary books and folk literature, he was the subject of mutual love between Yusuf and Zuleykha. In this article, the son who was slandered, the hero who was thrown into the well, the bloody shirt, the dungeon and so on motives in the story of Yusif and Zuleykha gained new

meaning. The legend, tale and saga of Yusif and Zuleykha were evaluated in terms of common themes with many myths and legends of the ancient world, especially Turkish folklore, and approached the issue from the aspect of lust, desire, human and divine love. And most importantly, Zuleykhan's breaking of idols has been studied as the conquest of divine love over the self in the gnosis sense, the attainment of spiritual perfection from physical desire.

Keywords: *Yusif and Zuleykha, slander, prison, lustful desire, divine love*

Фузүли БАЯТ

ПРЕВРАЩЕНИЕ АХСАНУЛ-КИСАСА В БЕССМЕРТНУЮ ИСТОРИЮ ЛЮБВИ

Резюме

История в сура Юсуф, названная лучшей историей в Коране, стала историей любви в арабской, персидской и турецкой литературе и фольклоре. Среди библейских источников только легенда, сказка и история любви Иосифа смогли распространиться на столь обширном пространстве и среди стольких народов и наций. Хотя имя Зулейхи не упоминается ни в Священной Книге, ни в Коране - это имя появилось позже - в комментариях и народной литературе, он был предметом взаимной любви между Юсуфом и Зулейхой. В этой статье - оклеветанный сын, герой брошенный в колодец, окровавленная рубашка, темница и так далее мотивы, в легендах и дастан Юсуфа и Зулейхи обрели новый смысл. Легенда, сказка и дастан о Юсифе и Зулейхе были оценены с точки зрения общих тем со многими мифами и легендами древнего мира, особенно с турецким фольклором, и подошли к проблеме с точки зрения вождения, желания, человеческой и божественной любви. И самое главное, разбивание Зулейханом идолов изучается как победа божественной любви над собой в смысле гнозиса, от физического желания до духовного совершенства.

Ключевые слова: *Юсиф и Зулейха, клевета, темница, плотское желание, божественная любовь.*

Giriş

“Quran”da və “Kitab-ı Müqəddəs”də ortaq mövzulardan biri də “Yusif” qissəsidir. Eşq hekayələrinin ilham qaynağı “Yusif və Züleyxa” əhvalatı divan və xalq ədəbiyyatında ən çox variantı olan əhvalatlardandır. Tanrının iki müqəddəs kitabında “Yusif” qissəsinin bir-birinə bənzər tərəfləri çox olsa da, fərqliliklərin də kifayət qədər çox olduğunu vurğulamaq lazımdır. Ən əsas ortaq nöqtə hər iki

kitabda “Yusif” qissəsi ilə verilən mesajdır. Bu mesaj Allahın (cc) öz peyğəmbərini böyük bir imtahana çəkməsi, ən gözəl dünya neməti qarşısında dirayətini, dəyanətini qoruyub qorumadığını, nəfsinə yenik düşüb düşmədiyini yoxlamasıdır. Fərqlər “Quran”ın və “Kitab-ı Müqəddəs”in təqdim şəkli, qissəyə yüklənən mənanın özəlliyi və peyğəmbərlik anlayışı ilə bağlıdır.

Peyğəmbərlər haqqında hekayətlərdən ən məşhuru olan “Yusif” qissəsi (İbranicə adı Yosef) “Quran”ın eyni adlı 111 ayədən ibarət 12-ci surəsində ecəzkar bir dillə təhkiyə edilmişdir. Ümumilikdə, Hz.Yusifin ismi “Quran”da iyirmi yeddi dəfə zikr edilmişdir. “Yusif” surəsi “Quran”dakı başqa peyğəmbərlər haqqında verilmiş hekayətlər içərisində məzmun, üslub, bədii quruluş və əxlaqi mahiyyətinə görə xüsusi yer tutur. Mənəvi saflıq, yüksək əxlaqi keyfiyyət, təvazökarlıq, xəyanətə nifrət, kamil gözəllik və fitri istedad, gələcəyi görmək qabiliyyəti, əzaba qatlaşmaq, Haqqın yolundan dönməmək dini-etik məsələlər surənin əsas məzmununu təşkil edir. Yusif obrazı əski zamanlardan klassik Şərq poeziyasının haqqında ən çox məsnəvi yazılmış qəhrəmanlarından biri kimi şöhrət tapmış, ərəb, fars və türk xalqlarının ədəbiyyatlarında onun sərgüzəşti həyatı ilə bağlı müxtəlif adlar altında məsnəvilər, nəsr əsərləri, saysız-hesabsız şeirlər, əfsanə, nağıl, dastan yaranmışdır. “Quran”da Bəni-İsrail peyğəmbərlərindən yalnız Hz.Yusif əleyhissəlamın qissəsi üçün “əhsənül-qisas”, yəni “qissələrin ən gözəli” termini işlədilmişdir. Həm də Yusifin qissəsi tam şəkildə yalnız bir surədə verilmişdir.

1. Hüsni istəkdən İlahi Eşqə

Musaya (əs), İsayə (əs) və Məhəmmədə (sav) göndərilən kitabların hamısı ilahi buyruqları və hökmləri əmr edir. Peyğəmbərlər də bu ilahi mesajları insanlara təbliğ etməklə, onları Allahın yoluna dəvət etməklə vəzifədirlər. Allah (cc) tərəfindən göndərilən ilahi qaynaqlı hər bir kitab, özündən öncəkinin Allahın kitabı olduğunu təsdiq etmək üçündür. Təsdiq etmək heç də özündən öncə gələnə eyni olmaq mənasında deyil, mesajı daha qüvvətli bir şəkildə zamanına, məkanına, müraciət olunan tərəfinə görə insanlara çatdırmaqdır. Belə olduqda İbrahimi dinlərin kitablarındakı bənzərliklər onların bir-birinin eyni olduğu mənasına gəlməz. O baxımdan “Əhdi-ətiq”in “Yaradılış” kitabındakı Yusiflə Potifarın arvadı (Züleyxa) əhvalatı “Quran”ın qaynağı və “Quran” da bu əhvalatı təkrar edən bir kitab deyildir. Hər iki kitabın qaynağı Allahın dərgahındakı ilmi-lədundur. Yusif və Züleyxa əhvalatının folklor, səmavi kitab və əski yazılı qaynaqlardakı variantları teoinformativ (ilahi mənşəli) səciyyəlidir.

Dini bilgilərə görə vəhy Hz.İbrahimlə nəvəsi Yaquba və yəhudilərin ən böyük peyğəmbəri Hz.Musaya birbaşa, Hz.İsa ilə Hz.Məhəmmədə isə Cənab Cəbrail

vasitəsiylə gəlmişdir. Hz.İsanın Rəbbi ilə danışdığını bildirməsinə baxmayaraq Hz.Məhəmməd Cəbrail tərəfindən təbliğ edilən vəhyi insanlara çatdırmışdır [Bucaille 1981: 1]. “Quran-i Kərim”də Yusif peyğəmbərin qissəsi Hz.Məhəmmədə anlatılmış ibrətli və olduqca gözəl bir hekayədir ki, çıxarılan nəticə bizi ilahi eşqin sonsuz feyzinə götürür.

Züleyxanın Yusifə olan eşqi başlanğıcda onun hüsnü cəmalə olan sevgisidir, gözəllik qarşısında əriməsidir, gözəlliyə can atması, ona sahib olmaq istəyidir. Züleyxa hüsnə aşıqdır, hüsnün mayasındakı ilahi gücə, ilahi vəsfə deyil. İllər sonra o addım-addım ilahi eşqə doğru yürüyür və sonunda ilahi eşqə qovuşur. İlahi eşqə Züleyxa fasilələrlə, enişli-çıxışlı yollardan keçərək gəlir və sonunda Allah (cc) ilə görüş yerinə doğru gedir. Züleyxa artıq hansı eşqi axtardığını anlamış, bu eşqin zövqü qarşısında hətta Yusifdən də vaz keçməyə hazırdır. **Yusifə olan eşqi üçün, yəni cananı üçün canından keçən və ya keçməyə hazır olan Züleyxa elə bir məqama ulaşır ki, hər şeydən daha çətin olanı - candan da əziz olan – candan vaz keçmək yolunu seçir.**

Bütün bunlara baxmayaraq bu nəfsani istəkdə bir günah vardır və bəzi bilim adamları onun kökünü hadisələrin baş verdiyi məkanda – Misir mifologiyasında görürlər. Yusif ilə Züleyxanın eşq macərası Misir mifologiyasında Anubisin xanımı ilə Bata arasında keçən eşq əfsanəsinə çox yaxındır. Burada da Bata iffət və sədaqət, Anubisin xanımı isə Züleyxa kimi, hər cür hiylə və oyunu ilə şəhvani eşqin simvoluna çevrilmişdir [Bratton 1995: 84]. E.ə. XIII əsrdə yazıya keçirilən Anpu və Bata adlı iki qardaşdan danışılır ki, burada Anpu, qardaşı Bata və arvadı eyni evdə yaşayırlar. Bu ən əski Misir mifində deyilir ki, bir gün Bata evə toxum almağa gəlir. Qardaşının arvadı o vaxt saçlarını daraymış və anbardan taxıl toxumu alan Bataya onunla birlikdə olmağı təklif edir. Bata bu iyrənc təklifi qəbul etmədikdə arvad ərinə qardaşının ona pis gözlə baxdığını deyir. Anpu (Anubis) qardaşını öldürmək istəyir, ancaq Bata ondan qurtulub içi timsah dolu çayın o biri sahilinə keçir və günahsız olduğunu qardaşına söyləyir, bunu isbat etmək üçün hətta erkəklik orqanını da kəsib çaya atır. Həqiqət üzə çıxdıqda Anpu arvadını öldürür [<https://www.gizliilimler.org/Iki-Kardesin-Hikayesi--k1-Eski-Bir-Misir-Papir.ue.s.ue.-k2-.htm>].

İftira mövzusunun kökünü daha açıq bir şəkildə əski Misir mifləri ilə bağlayanlar məsələyə bir az fərqli yanaşırlar. Bir yəhudi araşdırmaçı olan Thalia Gur-Klein 2001-ci ildə yazdığı “Potifarın arvadı və müqəddəs cinsiyyətin mədəniyyət şablonu” adlı məqaləsində “Yusif” qissəsinin qaynağı ilə bağlı bir neçə mif təqdim edir. Bunlardan biri “Stratonice və Combabus”dur. Müəllif “Stratonice və Combabus” adlanan bu mifi Lucianın “De Dea Suriyası” adlı əsərindən istifadə etməklə Yusif, Potifar və Potifarın arvadının Tövrat qissəsi ilə əlaqəli görünən hekayəsini təqdim

edir. Bu mifə görə Kraliça Stratonice Galliyaya qulluq edən Hierapolis məbədini yenidən inşa etmək üçün yola düşür. Məbədin yenidən qurulması üçün səyahətə çıxarkən əri arvadına Hierapolisdə məbədin yenidən qurulmasına kömək etmək üçün Combabus adlı gənc bir köməkçini də onunla göndərir. Kraliça ilə Hieroapolisə getməzdən əvvəl, Combabus özünü xədim edərək cinsiyyət orqanını kəsir və onu kralın sarayındakı bir qutuya qoyur. Məbədin tikilişi zamanı kraliçə Stratonice Combabusa aşiq olur və onu yoldan çıxartmağa çalışır. Combabus kraliçənin bu təklifinə razı olmur və ona müqavimət göstərir. Ancaq kraliçə israr edincə bu Lucianın “De Dea Suriyası”na görə Hierapolisdəki məbəd qadınları arasında hələ də davam edən bir dedi-qoduya səbəb olur. Evə qayıdarkən kraliça Comababusa iftira ataraq onu ittiham edir. Combabus tutulur və edam cəzasına məhkum edilir. Ancaq saraydakı cinsiyyət orqanının olduğu qutu üzə çıxanda Combabus əfv edilir və sədaqətinə görə mükafatlandırılır [Gur-Klein 2001. http://www.lectio.unibe.ch/01_1/po.htm].

Misirdə hökmdarın maliyyə naziri qədər önəmli bir vəzifəyə gətirilmiş Yusifin “Əhdi-ətiq”də və sonradan “Quran”da dövlət məmurunun arvadı ilə aralarında baş verən sevgi əhvalatı misirlilərə məlum olan Bata ilə Anubisin arvadı və ya Stratonice ilə Combabus arasındakı yasaq eşqin dini variantıdır mı? Hər halda hadisələrin keçdiyi məkanın eyni olması iffət və sədaqət, şəhvani istək kimi simvollaşmış qavramların eyniliyi bu fikri qüvvətləndirir. Nəzərə alsaq ki, uzun müddət şifahi yaddaşda yaşayan “Əhdi-ətiq”in kitabları sonradan yazıya keçirilmiş və “Təqvin” (Yaradılış) kitabında Yusiflə Potifarın arvadı arasındakı sevgi məsələsi də orada yer almışdır, o zaman bu bənzərliyin təsadüfi olmadığı ortaya çıxar. “Və Yusif əndamı gözəl və görünüşdə gözəldi. Və bu şeylərdən sonra vəqə oldu ki, ağasının arvadı Yusifə göz qoyub, mənimlə yat, dedi. Ancaq rədd edildi. Yusif ağasının arvadına dedi: “Ağam mənimlə evdə nə olduğunu bilməz, özünə aid olan hər şeyi mənim əlimə verib, hətta bu evdə səlahiyyət baxımından o məndən böyük deyildir və səndən başqa qalan şeyləri məndən əsirgəməyib, çünki sən onun arvadısan və mən bu qədər böyük günahə necə girə bilərəm və Tanrıya qarşı necə günah işləyə bilərəm?” Və hər gün Yusifə dediyi halda, onun yanında yatmaq, yaxud onunla bərabər olmaq istəyinə qulaq asmadı. Və vəqə oldu ki, günlərin birində işini görmək üçün evə girdi və orada ev xalqından heç kim yoxdu. Və: “Mənimlə yat” – deyərək onun paltarından tutdu və Yusif paltarını onun əlində qoyub qaçdı, çölə çıxdı. Və vəqə oldu ki, paltarı buraxıb çölə qaçdığını görəndə evin adamlarını çağırdı və onlara dedi: “Baxın, bizimlə əylənmək üçün bu ibrani adamı bizə gətirdi, mənimlə yatmaq üçün yanıma gəldi, yüksək səslə bağırırdım və vəqə oldu ki, səsimi yüksəldib bağırıdığımı eşidəndə paltarını yanımda qoyub qaçdı və çölə çıxdı”. Və ağası evinə gələndə qədər paltarını yanında tutdu. Və ona belə dedi: “Bizə gətirdiyin ibrani kölə

mənimlə istehza etmək üçün yanıma gəldi və vaqe oldu ki, səsimi yüksəldib qışqırınca, paltarını yanımda buraxıb qaçdı”. Və vaqe oldu ki, ağası: “Mənə sənin kölən belə-belə etdi sözlərini eşidincə qəzəbi alovlandı.” (Təqvin 39/6-19).

Həm “Əhdi-ətiq”də, həm “Əhdi-cədid”də, həm də “Quran”da şəhvani bir istəklə alışıb yanan, rədd edilən bir xanımla iftiraya məruz qalan və həbsə atılan Yusif əhvalatının təsəvvüfün ilahi eşq hekayəsinə dönüşməsi məntiqi cəhətdən izah edilməzdir. **Çünki analığı tərəfindən iftiraya məruz qalan qəhrəman türk xalqlarının folklorunda, həmçinin dünya xalqlarının folklorunda da geniş yayılmışdır və onların heç biri sonradan nəinki ilahi eşqə, heç bəşəri eşqə də çevrilməmişdir. “Yusif və Züleyxa” bu cəhətdən bir istisna təşkil edir.** Bunun tək səbəbi hər halda mistisizmin, İslamda isə təsəvvüfün nəfsani eşqi ilahi eşqə çevirmək cəhdidir. Digər tərəfdən “Tövrat”da və “Quran”da nəql olunan qissənin nəfslə Allah qorxusu arasındakı mübarizəsinə işarə edən yerlərinin olmasıdır. Hər nə olursa olsun, dini kitablardan folklorla keçən ən böyük eşq macərəsi məhz Yusif və Züleyxa ilə bağlı əfsanə, nağıl və dastanlardır. Hələlik toplama nəticəsində bir əfsanə və Saatlı bölgəsindən toplanmış bir nağıl əldə edilmişdir. Anadoluda Yusiflə bağlı əfsanələrlə bərabər Yusif və Züleyxa adı ilə bilinən bir neçə dastan da vardır ki, Ö.Daşdemir dastanın variantları və motif yapısı haqqında yetərli bilgi vermişdir [Daşdemir 2012: 123-164]. Tatarlarda da, başqırlarda da “Yusif-Züleyxa” adlı dastanlar yazıya alınmışdır.

“Quran”da sadəcə Yusifə istək duyan və onun zindana atılmasına səbəb olan qadın bir daha xatırlanmadığı halda, “Yaradılış” (Təqvin) kitabında Yusif On şəhərinin kahini Potiferanın qızı Asenatla evlənir. Ancaq peyğəmbərlər tarixində Hz.Yusifin Misir yöneticisi olan ağasının arvadı Rail (Züleyxa) ilə evləndiyi, hətta bu evlilikdən Efraim və Mişa adında iki oğlunun olduğuna dair bir bilgi vardır [Köksal 2015: 298-299]. Onu da özəlliklə vurğulamaq lazımdır ki, Yusiflə Züleyxanın yazılı və şifahi ədəbiyyata mövzu olan eşq macərəsi yalnız türk xalqlarının, qismən də ərəb və fars ədəbiyyatının mövzusu olmuşdur. Yəhudi və xristian dünyasında Yusif ilə Züleyxanın eşqinə həsr edilmiş yazılı və folklorik qaynaq çox azdır və ya yox dərəcəsindədir, əksinə onlar daha çox Yusiflə atası və qardaşlarından bəhs edən mövzulara üstünlük vermişdirlər.

Qissə kimi dini əfsanələrin də çoxu ibrətamiz sonluqla bitir. Məsələn: Yusif peyğəmbərlə bağlı bir əfsanədə deyilir: “Bir gün bir varrı kişi yol gedir. Qabağına qurban olduğum Yusuf peyğəmbər çıxır. Deyir: “Hara gedirsən”? Deyir: “Mənim varım-devlətim aşif, görüm axırı n olur? Bu varımı devlətimi neynirəm?” Peyğəmbər bir dənə qozu qırır, parasının için çıxardır, verir ona. Deyir: “Bunu apar, maa ordan bu qozun qabığıynan ayın-oyun gəti”. Öz-özünə deyir ki, bu məni nə sayır? Bu nədi ki, nə də tuta? Gedir, bir ay qalır. Nələr alır, bu qozun qabığı dolmur,

nələr alır, dolmur. Deyir, bə mən nə dəjəm ona, qabıx dolmur. Gəlir kor-peşman. Görür oturuf peyğəmbərimiz. Deyir: “Niyə heylə eliyirsən?” Deyir: “Xəjalət çəkirəm də. Mən sənin yanında yalançı oluram axı. Bir aydı ki, bax, bu qabığın için doldurram, dolmur”. Peyğəmbər alır qabığı əlinin içinə, deyir: “Bax, bu insanın gözüdü, heş zaddan doymur”. Belə torpağı götürür tökür, deyir: “Budey bax, doldu. İndi get varın dərdin çəhmə. Get kasıba, olmuyana əl tutginən” [Qarabağ: Folklor da bir tarixdir. V Kitab 2013: 21].

Onu da demək lazımdır ki, bu tip əfsanələrdə asanlıqla peyğəmbərin adını dəyişmək mümkündür. Əfsanənin məzmunu “Əhdi-ətiq”in və “Quran”ın Yusif peyğəmbəri deyildir. Söyləyici burada hər hansı bir peyğəmbərin, övliyanın adını da çəkə bilirdi. Çünki xalq ədəbiyyatında hətta qissələri məlum olan peyğəmbərlərin əhvalatları bir-birinə qarışdığı halda, mövzusu bir nəsihət, ibrət olan əfsanələr ümumən peyğəmbərlərin hər hansı birinin adı ilə adlandırıla bilər.

“Yusifin nağılı” adlı dini nağılda söyləyici Adəm, Yaqub, İsa, Musa, Məhəmməd kimi peyğəmbərlərin adlarını çəkməklə əhvalata başlayır. Nağılda Yaqubun yeddi oğlu olduğu, onların içində Yusifin qabiliyyəti və gözəlliyi ilə seçildiyi vurğulanır. Gəncəbasar folklorunda verilən bir əfsanədə isə Yaqubun beş oğlu olduğundan, Allahın onları öldürdüyündən və sonradan Yaquba Yusifi verdiyindən bəhs edilir [Azərbaycan Folkloru Antologiyası. IX Kitab 2004: 79-80]. Yaqubun beş oğlu olduğu, ən kiçiyinin də Yusif olduğunu Behçet Mahir də “Yusif ilə Züleyxa” adlı dastanında dilə gətirir: “Həzrəti Yaqub peyğəmbər ikən və bunun beş oqlı var idi. Ən küçüğü Yusif ismində, beş övladın içində ən sonğı oqlı Yusifi-Kənan idi” [Behçet Mahir 1999: 154]. Folklor üçün Yaqub peyğəmbərin 12, 5, 7 oğlunun olması maraqlı deyildir. Burada əsas olan Hz.Yusifin əhvalatıdır. Yaqubun oğlu Yusifi digər övladlarından çox sevməsi onun ögey qardaşlarının qısqancılığına səbəb olur. Nağıl söyləyicisi Yusifin uşaqkən gördüyü məşhur yuxusunu Yusifin şah tərəfindən satın alındığı zaman şahın evində gördüyünü söyləyir. Qardaşlarının gəzintiyə çıxmaq bəhanəsi ilə Yusifi atalarından alıb aparmaları və onun quyuya atılması qissədən fərqli olaraq, nağıllaşmışdır. Belə ki, qardaşları Yusifi aldadaaraq iplə quyuya sallayırlar və onu quyudan yuxarı çəkəndə ipi yarı yolda kəsirlər. Nağılın sonrakı gedişatında bir karvanın Yusifi quyudan çıxartması, ögey qardaşlarının Yusifin köynəyini qana bulayıb atalarına aparması səhnələri yenə də nağıl təhkiyəsi ilə təqdim edilir. Yusifin bazarda satılması nağıllardakı qul bazarının təsviri ilə eynidir. Burada məsnəvilərdə rast gəldiyimiz şahın Yusifi tacirdən onun ağırlığı qədər qızıl verərək alması hekayə edilir. Şah Yusifə bir kölə kimi davranmır, onu özünə oğulluğa qəbul edir və arvadı Züleyxaya tapşırır. Züleyxa isə Yusifə aşiq olur. Züleyxa sarayın qırx otağının birində onunla birlikdə olmaq istəyir. Nağıldan

göründüyü kimi Züleyxa kimi gözəl bir qadına Yusif də sahib olmaq istəyir. Ancaq “Yusif orda istəyir ki, sırmansın arvada, atasının şəkli durur gözünün qabağında: “Yusif, nəğayrırısan?” Atasının şəklini görəndə kimi bı götürülür” [Saatlı Folklor Örnəkləri. I Kitab 2014: 179]. Bu isə “Quran”ın “Yusif” qissəsindən fərqli olaraq təfsirlərdən bizə məlum olan Yusifin nəfsi olduğuna, bir anlıq da olsa nəfsinə uymağa meyl etməsi, ancaq Allahın onu bu günahdan qoruması fikrinə uyğundur.

“Quran”da Yusifin başına gələn bu hadisə çox qısa şəkildə nəql edilməklə bərabər təfsirlərdə bu hadisə israiliyyatın təsiri ilə daha da genişləndirilmişdir. “Quran” qissələrinin ayrı-ayrı surə və ayələrdə parça-parça verilməsi mətnin bütönlüyünün gözlənilməməsi, qissələrdə olan bəzi boşluqlar təfsirçilər tərəfindən israiliyyatla doldurulmuşdur. Özəlliklə tabii və təbii zamanından başlayaraq artan bu tendensiya hətta israiliyyatla bağlı olmayan bəzi **mərfu** (bir bilginin və ya sənədin peyğəmbərə qədər ulaşması) və **məvkuf** (istinadın peyğəmbərə ulaşmadan səhabədə durması) əfsanələrin də yerinə keçmişdir [Birişik 2001: 199-200]. Burada Yusif və Züleyxanın istəklərindən bəhs edən bir əfsanədə həm “Quran”, həm də “Kitab-ı Müqəddəs” üçün spesifik olmayan bir yorum vardır:

“İbn Abbasa Hz.Yusifin “həmm”i (qəm, kədər, sıxıntı) haqqında sual edilmiş o da “Züleyxa Hz.Yusifin yanına uzanmış, Hz.Yusif də onun ayaqları arasında oturmuş və paltarını çıxartmışdır” cavabını vermişdir. Paltarın çıxarılması ilə əlaqəli fərqli rəvayətlər söylənir. Burada Hz.Yusifin tamamilə soyunmadığını, onun qasıqlarına qədər olan paltarını çıxartdığını söyləyən rəvayətlər olduğu kimi qadının paltarını çıxarmış ola biləcəyini deyənlər də vardır.

Bir rəvayətə görə Züleyxa Hz.Yusifin nəfsini oxşamaq istəmiş və aralarında belə bir dialoq keçmişdir:

– Ey Yusif! Nə gözəl saçların var!

Yusif:

– Bədənimdən ilk töküləcək şey saçlarımdır.

Züleyxa:

– Ey Yusif! Üzün nə gözəldir!

Yusif:

– Torpağın ilk yeyəcəyi şey üzumdür.

Züleyxa:

– Nə gözəl gözlərin var!

Yusif:

– Yer üzünə ilk axacaq şey gözlərimdir.

Züleyxa:

– Surətin nə gözəldir!

Yusif:

– Rəbbim ana rəhmində məni belə yaratmışdır.

Züleyxa:

– Üzünün gözəlliyi mənə çox təsir edir.

Yusif:

– Bunu şeytan sənə belə göstərir.

Züleyxa:

– Yatağa uzan, – dedi.

Onu yatağa yatırdı sonra ona:

– Otur və ehtiyacımı gör, – dedi.

Yusif:

– Bunu etsəm cənnətdən nəsibim gedər.

Züleyxa:

– Mən səni gizləyib qoruyaram.

Yusif:

– Məni Rəbbimdən gizləyib qoruya biləcək heç bir şey yoxdur, – dedi.

Ancaq Züleyxanın istəyi yox olmadı və bir az sonra Hz.Yusif təkrar çağır-
dı” [Kurt 2011: 167-168].

Bu rəvayəti dəyərləndirən M.Kurt Hz.Yusifin qadına meyl etmədiyini de-
mək, onun nəfsani heç bir hissə sahib olmadığını, onun özünü vəhy mələyinin ix-
tiyarına buraxmış, o necə istərsə elə hərəkət edən, onun istəyi formasında bir insan
olduğunu iddia etməkdir ki, belə bir insanın dahi olmasına ehtiyac qalmaz, onun
düşünməyə hətta ağla belə ehtiyacı yoxdur, deməkdir. Halbuki bütün peyğəm-
bərlər bundan münəzzəhdir. Əksinə onlar, incə və kəskin zəka, qəlb duyurlılığı,
dahicə bir anlayış verilmiş insanlardır. Bu özəlliklərinə baxmayaraq onlar bəzi gü-
nahlar etmişlərsə, bu onların insan olmalarının gətirdiyi əksikliklərdəndir. Pey-
ğəmbərlərdə bu cür işlərin görünməsi isə Allah ilə bəndə arasındakı fərqi bəlli
olması üçündür [Kurt 2011: 185]. Ancaq “Quran”da da: “Doğrudan da (qadın)
ona meyl salmışdı. Əgər Rəbbinin dəlilini (xəbərdarlığını) görməsəydi, (Yusif də)
ona meyl edərdi. Biz pislili və biabırçılığı (zinanı) ondan sovuşdurmaq üçün belə
etdik. O, həqiqətən, Bizim sadıq bəndələrimizdəndir!” (Yusif 12/24).

“Yusifin nağılı”nda Yusifin Züleyxanın təklifinə uymayıb qaçarkən paltarın-
ın ələyinin arxadan Züleyxa tərəfindən cırılması və şahın hadisəni öyrəndikdən
sonra beşikdəki körpə uşağın şahidlik etməsi, nağıl məntiqinə görə məqbul sayılır.
“Yüyrükdəki çağa deer ki, bıçağnan kəsilən paltar daldandı, yoxsa qabağdandı?
Daldandırsa, Züleyxa kəsib, yalan deer Züleyxa. Qabağdandısa, Yusifdədi günah.
Gətirif baxdılar ki, Yusifin çuxası kəsilib daldan. Mıynan da iş bitir, hər şey ay-

dınnaşır” [Saatlı Folklor Örnəkləri. I Kitab 2014: 179]. “Yusif” surəsində də buna bənzər bir yer vardır, ancaq şahidlik edən bir adamdır, onun beşikdə yatan körpə olması “Quran”da açıq şəkildə bildirilməz. “Quran” təfsirlərində isə Allahın qüdrəti ilə şahidlik edənin südəmər körpə olduğu bildirilir. “Bir şahid belə şəhadət verdi: “Əgər (Yusifin) köynəyi öndən cırılmışsa, (qadın) doğru deyir, o isə yalançılarıdır. Yox, əgər onun köynəyi arxadan cırılıbsa, (qadın) yalan deyir, o (Yusif) doğru danışanlardır” (Yusif 12/26-27).

Nağılın davamında haqqında gəzən söz-söhbətə son qoymaq üçün şahın arvadı əyanların arvadlarını bir yerə toplayaraq bir məclis təşkil edir və hər qadının önünə bir qab, bıçaq və alma qoydurur. Qadınlar almanı soymaq istədiklərində Züleyxa Yusifi məclisə gətirir. Yusifin gözəlliyini görən qadınlar özlərini itirək alma yerinə əllərini kəsirlər: “Hamı baxır belə, bütün arvatların əlini bıçaq kəsir. Kimisinin ürəyi gedir, kimisinin başı gedir Yusifin gözəlliyinə görə, Yusif axı qədersiz gözəldi. Züleyxa Yusifi çıxardı çölə. Züleyxa soora arvatlara dedi, bə məyi nəşə arıya qoyursuz? Görün özünüz nə gündəsüz, hamuz əlüzü kəsdüz qapıdan girməyən!” [Saatlı Folklor Örnəkləri. I Kitab 2014: 180].

Dini nağıllar qissələrin az və ya çox dərəcədə dəyişdirilmiş xalq variantıdır. Bəzi dini nağıllar əfsanələrdə olduğu kimi bir peyğəmbərə aid olan qissəni başqa bir peyğəmbərin üzərinə keçirməsi ilə bilinir. Ancaq “Yusifin nağılı” Yusif qissəsi ilə həməh-həməh üst-üstə düşən nadir nümunələrdəndir. Bu da “Quran”da verilən qissənin tamlığı və gözəl bir üslubla təqdim edilməsi və din nümayəndələrinin də bu qissəni anlatarkən “Quran”a və təfsirlərə dayanaraq geniş şəkildə nəqlətmələri ilə bağlıdır. M.Piatrovskinin də dedi ki kimi “Xarici əlamətləri ilə, “Quran”ın digər qissələrindən daha çox Yusifin hekayəsi dinləyiciləri əyləndirmək və onlara ləzzət vermək üçün hazırlanan bir hekayəyə bənzəyir” [Платровский 1991: 90]. “Quran” özü də bu surəni “əhsənül-qisas” adlandırmaqla məsələni aydınlığa qovuşdurmuş olur. “(Ya Rəsulum!) Biz bu “Quran”ı sənə vəhy etməklə sənə üçün ən gözəl hekayəti (qissəni) danışırıq. Hərçənd ki, sən əvvəlcə (ondan) əsla xəbərdar deyildin” (Yusif 12/3).

Ancaq “Yusifin nağılı” “Yusif” surəsi ilə üst-üstə düşsə də nağılda qissədə olmayan yerlərin varlığı xalq yaradıcılığında şifahiliyin önəmli funksiyasından xəbər verir. Bunlar qadınların alma soymaları, üç dustağın yuxusunu yozmaq, fironun isə bir yuxusunu yozmaq, özünün gördüyü yuxunun isə əsirlikdə baş verməsi, Yusifin özünü qardaşlarına yalnız Yaqub peyğəmbərin Misirə gəlməsindən sonra tanıtməsi, atasının gözlərini açma şəkli, atasının təkidi ilə Züleyxa ilə evlənməsi və s. yerlər qissədə ya yoxdur, ya da bir az fərqli şəkildə verilmişdir: “Atasının gözü ağlamaxdan tutulmuşdu axı. Yusif dəsmalınammi, tüpürçəyinnəmmi, nəynənsə sürtür atasının gözzərini, atasının gözü açılır. Yaqub peyğəmbər görür ki, bir qadın əlini mıa sari

uzadır: “Allah eşqinə”. Oğlunna soruşur ki, bala, bı kimdi? Yusif deer ki, ata, sür gedək. Yaqub peyğənbər deer ki, ay oğul, bı zənən xeylağıdı, gör nə demək isteər. Yusif peyğənbər deer ki, bı zənən məən başıma çox oynunnar açıb, indi də deer ki, məyi al. Yaqub peyğənbər bına baxmayaraq, Züleyxanı götürür, kəbinini kəsdirir Yusifə. Yusif peyğənbər də qardaşdarının günahından keçir. Hamısı xoş-firavan yaşəellar” [Saatlı Folklor Örnəkləri. I Kitab 2014: 183]. Fərqlər, bəzi kənara çıxmalar nağılın təhkiyə üslubu, strukturu və özəlliyi ilə əlaqəlidir.

Buraya qədər istər nağılda, istərsə də dastanlarda Yusifin kamilliyə doğru yol aldığını görürük. **Yusif mənəvi təkamülün bütün mərhələlərində Allahın əxlaqı ilə hərəkət etməklə peyğəmbərlik kamalına çatır.** Mərhələ-mərhələ nəf-sini bərtəraf edir, könlündən Allah eşqindən başqa geriyə qalan hər şeyi çıxarır, köləlikdən xəzinədarlığa, qürurluluqdan peyğəmbərliyə ulaşır. Züleyxanın isə keçdiyi yol daha da çətindir. **Züleyxa hüsnü-cəmələ olan eşqindən, nəfsani istəkdən ilahi eşqə və rızayi-ilahiyyə ulaşma yolundadır və bu yolu keçib ilahi eşqin simvoluna çevrilir.** O, eşq dastanında getdiyi yolun nəinki səhv olduğunu anlayır, hətta daha da irəli gedərək Allahın mütləq gözəlliyinə və onun təcəssümü olan Yusifə yenidən aşiq olur. “Yusif və Züleyxa” əhvalatını İslam dünyasında ölümsüz eşq dastanına çevirən də məhz yuxarıda toxunduğumuz xüsuslardır.

Hüsnü-istəkdən (nəfsani arzudan) ilahi eşqə gedən yolun bütün ayrıntıları təsəvvüf və divan şairlərinin yazdıqları məsnəvilərdə, şeirlərdə daha açıq, “Yusif ilə Züleyxa” adlı xalq dastanında isə çox qısa və örtülü şəkildə verilmişdir.

2. Ölümsüz eşqin simvolu – “Yusif ilə Züleyxa” dastanı

Anadoluda Behçet Mahirin söylədiyi “Yusif ilə Zeleyxa” dastanı istər başlan-ğıcı, istərsə də hadisələrin gedişi baxımından “Quran”dakı “Yusif” qissəsinin geniş-ləndilmiş, az və ya çox dərəcədə dəyişdirilmiş, yeni nağıl və eşq dastanı motivləri əlavə olunmuş formasıdır. Yazılı ədəbiyyatdan şifahi icra ortamına gətirilən digər dastanlar kimi (məsələn, “Leyli və Məcnun”, “Fərhad və Şirin”) “Yusif və Züleyxa” dastanı da əsas qaynaqla paralellik yaradır. Ancaq türk xalqlarının bir çoxunun epik yaradıcılığında “Yusif və Züleyxa” dastanının mövcud olmasına baxmayaraq Azərbaycanda “Yusif və Züleyxa” adlı dastanın variantına rast gəlmədik. Behçet Mahir variantının məzmunundan anlaşıldığı kimi, Yaqub bir sarayda yaşayır, beş oğlu vardır, buna baxmayaraq gözəlliyi ilə seçilən ən kiçik oğlu Yusifi digərlərin-dən çox sevir, bu da qardaşlarının qısqançlığına səbəb olur. Hətta Yusif o qədər gözəldir ki, “Səni görən ya Yusif uyku uyumuyor” deyirlər, o da üzünə nigab taxır ki, qadınlar günaha girməsinlər [Behçet Mahir 1999: 154]. Qardaşlar ov bəhanəsi ilə Yusifi atalarından alaraq özləri ilə bərabər götürürlər, ancaq öldürməyib quyuya

atırlar. Köynəyini qana batıraraq atalarına aparırlar, Yusifi qurdun yediyini deyirlər. Bu motiv “Quran”da da var: “Və dedilər: “Ata! Biz (at çapmaq, yaxud qaçış-ötüşmək və ya ox atmaqda) bir-birimizlə yarışmaq üçün (səhraya) getmişdik və Yusifi şeylərimizin (libaslarımızın) yanında qoymuşduq. Bir də xəbər tutduq ki, qurd onu yemişdir. İndi biz doğru danışsaq da, sən bizə inanmayacaqsan!” (Yusif 12/17). Məsnavilərin çoxunda rast gəldiyimiz qurd motivi burada da vardır, belə ki, qardaşlar atalarına Yusifi qurd yedi deyirlər. Behçet Mahirin anlatdığı dastanda Yaqubun övlad acısı ilə göz yaşları tökməsi belə təqdim edilir:

Yusifin başına böhtan atdılar,
Qurdun quşun üzərinə atdılar.
Getdi də gəlmədi bir övlad deyü,
Ağla Yaqub ağla, Yusifim deyü,
Getdi də gəlmədi bir övlad deyü.

Peyğmbərinin ağlamaqla özünə əziyyət etdiyini görən Allah (cc) Cəbrayılı peyğmbərin yanına göndərir ki, Yusifin ölmədiyini xəbər versin. Ancaq Yaqub bunu öyrənsə də tam əmin olmaq üçün qurdları bir yerə toplayıb onlardan da xəbər bilmək istəyir: “Gəlin, ey canavarlar, gəlin, siz yırtıcı heyvansınız. Mənim Yusifimi niyə yediniz, niyə parçaladınız?” – dedi. Qurdlar da: “Haşa ya Yaqub, biz Yusifi yemədik, biz Yusifi görmədik. Bu, bizə böhtandır. Ancaq bundan sonra bizə insan ətə yemək haram olsun” – dedilər” [Behçet Mahir 1999: 158-59]. Bu hissədə qurdların insan kimi danışması və üzə taxılan niqab, qanlı köynək kimi rəmzlər dastana nağıl elementlərinin qarışdığını göstərir.

“Yusif ilə Züleyxa” dastanında Yusifin sadıq iti isə quyunun başından heç yerə ayrılmır və qoyunlarını otaran bir neçə çoban quyunun başına gəlir, itə bir az çörək verirlər, it də çörəyi Yusifə verir. Daha sonra oradan keçən bir karvan da itin mırıldandığını görüb ona kabab və çörək verirlər, ancaq it bunları da Yusifə verir. Bu, bir neçə dəfə təkrar olunur. Nəhayət, bəzirganbaşı adamlarına iti izləmələrini tapşırır:

“– Baxın, görün haraya aparır.

Yetik oldular ki, quyunun başında bir Zağar vardı, mırıldanaraq çörəyi quyudan aşağı buraxdı. Gəldilər bəzirgana xəbər verdilər dedilər:

– Bizim verdiklərimizi də gətirib bu heyvan quyuya atırmış.

Bəzirgan adamlarını topyekun topladı, açdırdı. Baxdılar ki, quyunun dibində bir cavan gənc dəliqanlı oturur. Üzünün nuru və üzünün şöləsi quyunu aydınlatmış, işıqlatmış. Çünki Cənab-i Haqq gözəlliyi Yusifə vermiş. Görür-görməz bəzirgan səsləndi:

– İnsmisən, cinsmisən, kimsən bu quyuda? Səs ver, –dedi, –bizə.

Yusif bəzirganın səslənməsinə qarşılıq:

– Nə insəm, nə cinsəm, mən də sən kimi bəni-adəm övladıyam” [Behçet Mahir 1999: 160].

Bu dialoqdan həm nağıl, həm də “Abbas-Gülgəz”, qismən də “Şah İsmayıl” dastanlarından bizə məlum olan təhkiyə formasının özəlliklərini görmək mümkündür. Abbasın zəhərli quyuya atılması və Allahın qüdrəti ilə quyudan sağ-salamat çıxması Yusifin quyudan çıxmasının eynidir. Quyu qaranlıq və darlığı ilə o biri aləmi və ya o biri aləmə gedən keçidi simvolizə edir. Qyunu aydınladan işıq da qaranlığın sonunun aydınlıq olacağı mesajını verir.

Bəzircan Yusifi quyudan çıxarıb Misirə gətirir və krala satır. Züleyxa Yusifin camalını görür-görməz ona aşiq olur. Söyləyici burada israiliyyatdan gəlmə bir düşüncə olan kralın xədimliyi məsələsinə işarə edir: “O anda Misir kralı Züleyxa ilə, Züleyxa ailəsi idi, ancaq Züleyxa qız oğlu qız dururdu. Cənab-ı Haqqın qüdrət, qüvvətini seyr et ki, axşamdan-axşama kral ilə Zeleyxa bir yatağa girəndə Cənab-ı Haqq ayrı bi qılıqda, Züleyxanın qılığında bir qız kralın qoynuna girərdi. Züleyxa qız oğlu qız dururdu” [Behçet Mahir 1999: 161]. Züleyxa Yusifi görür-görməz aşiq olur və krala onu almasını deyir. Ancaq onun Yusifə olan güclü meyli tezliklə hər kəsə bəlli olur. Bu söz-söhbət yayıldıqda evinə qonaq gələn vəzir və xan arvadlarının önünə xiyar qoyan Züleyxa sandıqda gizlətdiyi Yusifi çıxarır. Yusifin gözəlliyini görən xiyar soyan qadınlar barmaqlarını kəsirlər. Züleyxa Yusifə təkrar sandığa girməsini söyləyir.

“Deyir:

– Ey xanımlar, məni ayıbladız. Mən aylarca bu qəhri çəkdim. Yusifin cəmalını görür-görməz siz bir dəqiqə dayanamadınız. Bu kölənin üzünü gördüyünüz zaman da xiyarı kəsib deyərəkən, barmaqlarınızı kəsdiniz. Bu şaşqınlıq sizə yetməzmi ki, məni kəm görürsüz” [Behçet Mahir 1999: 162].

Bütün bunlar olarkən kral yuxusunda Misirin üzərində yeni bir ay doğduğunu və hər tərəfi işıqlandığını görür. Yuxusunu münəccimlərə yozdurmaq istəyir, ancaq heç kim onun yuxusunu yoza bilmir. Nəhayət, Züleyxanın məsləhəti ilə kral yuxunu köləsi Yusifə danışır. Yusif kralın tezliklə öləcəyini, yeni bir dövlət qurulacağını və yeni kralın bütün dünyanı işıqlandıracağını deyir. Kral yuxunu münəccimlərə də yozdurur, onlar da eyni şeyi söyləyirlər. Yuxunun görüldüyü dördüncü gün kral ölür. Yeni kral seçmək üçün quş uçururlar. Buraya qədər olanlar nağıl motivləri ilə anladılmışdır. Üç dəfə uçurulan və hər dəfə də Yusifin başına qonan quş tamamilə nağıl motividir ki, söyləyici hekayə (məhəbbət dastanı mənasında) adlandırdığı “Yusif ilə Züleyxa” dastanını axıra qədər yeri gəldikcə nağıl elementləri ilə bəzəmişdir.

“Yusif ilə Züleyxa” adlı məsnəvilər və eyni adlı xalq dastanlarında sadəcə nağıl elementlərinin bolluğu deyil, həmçinin türk qəhrəmanlıq dastanlarından məlum olan

“iftiraya məruz qalan qəhrəman” motivi, hətta “Bamsı Beyrək boyu” ilə müştərəklik də çoxdur. Özəlliklə, Yusifin kölə kimi satılması Beyrəyin kafirlərin əlinə keçməsi və əsir alınması, Yusifin iftiraya uğrayıb zindana salınması və zindan həyatı Beyrəyin kafir qalasında zindanda tutulması, Yusifin məsnəvilərə görə 14 il zindanda qaldıqdan sonra qurtulması, Beyrəyin Bayburt qalasındakı 16 illik əsarəti, Yusifin saraya qayıdıb vəzir olması, Misirdə və ətraf yerlərdə baş verən qıtlığı aldığı tədbirlə ortadan qaldırıb insanları xilas etməsi, buğda üçün ikinci dəfə gələn ögey qardaşlarına özünü tanıtməsi, Beyrəyin zindandan çıxıb öncə bacıları ilə qarşılaşması və daha sonra nişanlısının toyunda özünü ilk öncə nişanlısına, sonra da bəylərə tanıtməsi, Yusifin onu quyuya atan qardaşlarını bağışlaması, Beyrəyin öldü xəbərini gətirməklə qızın qardaşını aldadan Yalançıoğlu Yaltacığı bağışlaması, oğul dərdindən gözləri kor olan atanın (Hz.Yaqub Yusif üçün, Bay Börə də Beyrək üçün ağlamaqdan gözlərini itirirlər) gözlərinin dəsmalla və ya köynəklə möcüzəli bir şəkildə açılması, nəhayət Yusifin Züleyxaya qovuşması, Beyrəyin Banu Çiçəyə qovuşması ilə üst-üstə düşür. Semantik funksiyası fərqli olsa da bu iki dastandakı bu qədər çox motivin müştərək olması xalq təxəyyülündə “qəhrəmanın nişanlısının toyunda” süjetinin “iftiraya uğrayan qəhrəman” motivi ilə çarpazlaşmasının nəticəsində baş vermişdir.

“Yusif ilə Züleyxa” dastanının “Tahir və Zöhrə”, “Aşıq Qərib”, “Şah İsmayıl”, “Abbas və Gülgəz” kimi dastanlarla da bənzərlikləri vardır. Bu isə “Yusif ilə Züleyxa” dastanının bilinən eşq dastanları modeli üzərində qurulduğunu təsdiq edir. Ancaq burada **əsl məsələ adları keçən əsərlərdəki motif, süjet, simvol, mövzu və s. bənzərliklərin mənşəyi və gəzərgi motiv məsələsi deyil, dastanların necə təhkiyə edildiyi, motiv və simvolların necə istifadə edildiyidir. Çünki bir sənət əsəri başqa əsərlərlə qurulan əlaqəyə görə, bütünün köməyi ilə anlaşılır. Həm yazılı ədəbiyyatda, həm də folklorda əlahiddə, başqa bir əsərə bənzəməyən heç bir əsərin olmaması xüsusi olaraq qeyd edilməlidir.**

“Yusif ilə Züleyxa” dastanında hadisələrin gedişatında Yusifin hökmdar seçildiyini (“sarayındakı kölənin hökmdar oldu”) eşidən Züleyxa çox sevinir. Yusif isə onu qəbul etmir, saraydan uzaqlaşdırıb başqa bir evə yerləşdirir. Züleyxanın Yusifin eşqi ilə ağlamaqdan gözləri kor olur, gözəlliyi solur, dərdədən dişləri tökülür. Söyləyici burada Yusifin nədən Züleyxanı rədd etdiyinin səbəbini dini motivə, tövhid inancına bağlayır: “Yusif Züleyxaya dedi ki:

– Ya gəl iman et, müsəlman ol, əlimi uzadım.

Züleyxa iman etməmişdi, Yusifin dininə girməmişdi. Bunun üçün əmr vermişdi:

– Ayrı bir evə götürün, orada qalsın, yeyəcəyini verin, ölənə qədər orada qalsın. Züleyxa eylə bir hala gəlmişdi ki, bir dəri bir sümük, ət qalmamış. O sərvət,

o dövlət, o səltənət, o gözəllik getmişdi, önündə sadə bir büt qalmışdı. İyirmi dörd saat bu bütə səcdə edər, bu bütə tapardı. Bir gün Allahdan inayət yetişdi, Züleyxa öz-özünə nə dedi:

– Mən nə edirəm, mən hardan haraya gedirəm. Öz-özümə bu quru damın içində bu bütə səcdə edirəm, bu qədər ömrümdə, bu qədər səcdə etdim, yalvardım, ağladım, bu bütün mənə heç bir faydası olmadı. Züleyxa öz-özünə deyir, yanında heç kim yox. Ancaq Allah-əzim o anda Züleyxaya lütf etmişdi:

– Hələ Yusifin məbuduna bax, Yusifin Allahü-məbudu onu quyudan çıxartdırdı, Yusifi Misirə kölə satdırdı, Yusifi sarayına aldırırdı, Yusifi ən sonunda sultan etdi Misirə. Hələ Yusifin məbuduna bax, hələ sənə bax, ey büt, sənə bax. Mən Yusifin dininə girirəm” [Behçet Mahir 1999: 165].

Dastanın bu yerində **Züleyxanın bir anda bəsirət gözləri açılır, çəkdiyi çilələr sona yetir və o, hüsnü istəkdən, ilahi eşqə daxil olur, gözlərindən pərdə qalxır, bütləşmiş nəfsani arzusu, yerini aləmləri yoxdan xəlpə edən Allahın (cc) nuruna buraxır.** Yusif və Züleyxanın eşqini divan şairlərinin, xalq söyləyicilərinin cazibə mərkəzinə çevirən məhz bu ani dəyişmədir. Züleyxanı bitməyən, tükənməyən eşq simvoluna çevirən də məhz bu bir anda baş verən dəyişməsidir, təsəvvüf termini ilə desək, haldan-hala düşməsinin bir məkanda qərar tutmasıdır. Bu, Allahın (cc) bəxş etdiyi ilahi eşq məqamıdır.

Sabaha qədər sidqi-dildən Allaha səcdə edən Züleyxa səhər bir yol üstünə aparılmasını istəyir. Aradan bir az keçmiş, Züleyxaya Misir padşahı Yusifin gəldiyini xəbər verirlər. Behçet Mahir bu yerdə bütün söyləyicilik məharətini işə salaraq hadisələri poetik bir dillə nəql edir: Züleyxa elə bir “Yusif” dedi ki, Misir şəhəri “Yusif” dedi, dağlar “Yusif” dedi, daşları belə “Yusif” dedi. Ağaclar belə “Ya Yusif” dedi. Yusif ona yaxınlaşanda Züleyxa Allah eşqinə əlini uzat əlindən tutum deyir, ancaq Yusif qamçısını uzadır, qamçıdan tutan Züleyxanın 366 damarından çıxan cərəyan Yusifin 366 damarını alışdırır və Yusif atdan yerə yıxılır. “Ey Züleyxa, səndə bu sevdə varmış, səndə bu eşq varmış, səndə bu qədər eşq olduğunu bilsəydim, illərcə səni ağlatmazdım. Bu nə idi, qamçıdan tutar tutmaz 366 damarım yandı, atdan yıxıldım” [Behçet Mahir 1999: 167]. Cavabında Züleyxa Yusifə deyir ki, bax, sən bir dəqiqə dayana bilmədin, ancaq mən illərcə bu eşqlə “Yusif” dedim, yaşadım.

Bütün bunlara baxmayaraq, Yusif gözəlliyi getmiş, beli bükülmüş, bir dəri, bir sümük qalmış Züleyxanı buraxıb gedir. Burada səhnəyə Hz.Xızır çıxır, bayqın yatan Züleyxaya “Yusifin eşqinə” içmək üçün badə verir. Züleyxa badəni içib 18 yaşında gözəl bir qıza çevrilir. Xızır, gecə yuxuda olan Yusifin də yanına gedir, ona da yuxudaykən “Züleyxanın eşqinə” deyib içmək üçün bir badə verir. Deyir ki, “Əhvali-əzəldə, lövh-i-qələmdə bu yazı yazılmışdır, oğlum ikiniz bir yastıqda

mənsub olacaqsınız” [Behçet Mahir 1999: 169]. “Yusif ilə Züleyxa” dastanı eşq dastanlarından məlum olan badə içib buta almaq motivini özünəməxsus bir şəkildə işləmişdir. Yusifin butası Züleyxa, Züleyxankı da Yusifdir ki, söyləyici bunu əhvali-əzələ, lövhi-qələmə bağlayır.

İki aşiq eşq badələrini içdikdən sonra alışıb yanırlar və Xızırın tövsiyəsinə görə Züleyxa Yusifin sarayına gəlir. Aşıqlar bir-birinə qovuşurlar və üç gündən sonra yuxuda Hz.Xızırı görürlər. Xızır onlara Misirə böyük bir qıtlığın gələcəyini, dua edərlərsə Allah bu qıtlığı başqa bir ölkəyə göndərəcəyini deyir. Yusiflə Züleyxa dua edirlər, qıtlıq Misirdən yan keçib Kənan ölkəsinə gedir. Qısa məzmununu verdiyimiz bu hissələr də bizə eşq (məhəbbət) dastanlarından məlum olan badə, Xızır, sevgililərin bir-birinə qovuşması və s. motivlərdən xəbər verir. Öncə Züleyxanın, sonra da Yusifin yanması, qəlbə qalan son nəfs qırıntılarının da yox olduğunu, **aşıqların Allah eşqinə masuvanı tərk etdiklərini, hətta tərk etdiklərini göstərir.**

Behçet Mahir dastanın bu hissəsindən sonra İslami qaynaqlardan məlum olan Yaqubun oğlanlarını Misirə buğda gətirməyə göndərməsi qissəsinin dastan variantını nəql edir. Yusifin Misir sultanı olduğundan nə atanın, nə də qardaşların xəbəri vardır. Yusif qardaşlarından ata-analarının və digər qardaşlarının olub olmadığını soruşur. Ögey qardaşları da ata-anaları haqqında məlumat verdikdən sonra ən kiçik qardaşları olan Yusifi qurdun yediyini deyirlər. Onları Kənan elinə yola salan Yusif, atasına bir məktub göndərir. Yaqub məktubu açan kimi Yusifin qoxusunu alır. Qardaşlar ikinci dəfə də Misirə gedirlər. Bu dəfə Yusif məktubunda üçüncü dəfə atasının da gəlməsini yazır. Yusif atasının da karvanla gəldiyini eşidəndə başından keçənləri xanımına danışır. Sarayda böyük hörmətlə qarşılanan Yaqub oğlu ilə görüşür. Cənab Allah Cəbraili göndərir ki, xəbər versin: “Yusifin soyundan gələnlərdən heç biri peyğəmbər olmayacaq, çünki Yusif atasını ayağına çağırırmışdı”. Yusif buna çox peşman olur, göz yaşları tökür. Atasını 40 gün sarayında saxladıqdan sonra Züleyxanı da alıb atası ilə birlikdə Kənan diyarına yola düşür. Burada o, qardaşlarının günahını üzlərinə vurmayaq onları bağışlayır. Yusif peyğəmbər olsa da dastan “xətasız qul olmaz” məntiqi ilə yenə də onun xəta etdiyini bildirir.

“Yusif və Züleyxa” hekayəsi XIII yüzildən XXI yüzilə qədər 100-dən çox şairin, yazıçının məsnəvi, hekayə, roman şəklində yazdığı əsərlərin əsas mövzusu olsa da, bir xalq dastanı kimi onun mükəmməl eşq (məhəbbət) dastanı variantı Türkiyədə Behçet Mahirin anladığı 60-dan çox dastandan biridir. Bu dastan Behçet Mahirin yaradıcılığını əhatə edən iki cildlik kitabın ikinci cildində nəşr edilmişdir [Behçet Mahir 1999: 154-181]. Bundan başqa “Yusif ilə Züleyxa” dastanının həcmcə kiçik və tam olmayan dastan variantları da qeydə alınmışdır ki, bunları Yusuf Bütün,

Mülkünaz Topçu, Mehmet Zoroğlu kimi söyləyicilər hekayə etmişlərdir [Daşdemir 2013: 566]. Yusif və Züleyxa əhvalatının dastanlaşmış variantı tatarlarda və başqurlarda da geniş yayılmışdır. Başqırd variantları haqqında geniş məlumat verən Ö.Daşdemirə görə “Başkort xalq ictimaiyyəti”nin VI cildində “Yusif ilə Züleyxa” hekayəsinin şifahi mühitdən toplanmış 52 nümunəsi haqqında bilgi verilmişdir. Cildə 8 mətn verilmişdir ki, bunlardan da 4-nün mahnı ilə ifa edilməsi qeyd edilmişdir” [Daşdemir 2013: 566]. 3-10 səhifə arasında dəyişən mətnlərin qısa təsvirindən də göründüyü kimi “Yusif və Züleyxa” dastanı nəzm və nəsrin əvəzlənməsinə əsaslanaraq qurulan eşq dastanları formasındadır. Başqırd dastanlarında da Züleyxanın eşq dərdindən ağlamaqdan gözləri kor olur, onu Yusif sağaldır və sonunda iki aşiq evlənilir.

Xalq əfsanələrində və özəlliklə də məsnəvilərdə Yusifin köynəyini gözlərinə sürtməklə gözləri açılan ata motivi Behçet Mahirin söylədiyi “Yusif ilə Züleyxa” dastanında yoxdur. Ancaq dastanda sadəcə ata deyil, həm də Züleyxanın ağlamaqdan gözləri kor olur. “Quran”da Yaqubun gözlərinin açılması belə təhkiyə edilir: “Bu köynəyimi götürüb aparın, atamın üzünə sürtün (atın), o (yenidən) görməyə başlayar. Bütün ailənizi də yığıb yanıma gəlin!” (Yusif 12/93). Dastanda isə Züleyxanın həm gözlərinin açılması, həm də əvvəlki gözəlliyinə qovuşması Hz.Xızırın möcüzəsi ilə baş verir.

Eşq dastanlarında Yusifin və Züleyxanın ilahi eşqinin tərənnümü xalqın insani münasibətlərə, özəlliklə də eşqə böyük dəyər verdiyinə görədir. Yoxsa nə **“Quran”da, nə də həyatı hər ayrıntısına qədər hekayə edilən Əhdi-ətiqin Yaradılış (Təqvin) kitabında belə bir eşqdən söhbət getmir. Dini kitablarda verilənlər bir qadının köləsinə sevgisi, onu əldə etmək səyləri, ikincinin bu təklifdən bəzi səbəblərə görə – Allahın qorxusundan, atasının obrazının gözləri önündə canlanmasından – çəkindişi haqqında bilgi verilmişdir.** Bu qədər az məlumata baxmayaraq xalq ədəbiyyatında, divan şeirində Yusiflə Züleyxanın eşqinin ölümsüzlük qazanmasının səbəbi təbii ki, xalqın özünüifadə forması olan folklor mətni Yusifdə və Züleyxada görmək istədiklərini təhkiyə məkanına gətirməsidir.

Ancaq ədalət naminə demək lazımdır ki, Yusif və Züleyxanın eşq macərası bu iki dini kitabın təsiri ilə, özəlliklə də bu qissəni “əhsənül-qisas” adlandıran “Quran”ın böyük təsiri ilə bütün Türk-İslam dünyasında məşhur olmuşdur. Türklər həm yazılı ədəbiyyatda, həm də folklorda bu eşq hekayəsinə dönə-dönə müraciət etmişlərdir. Divan və təsəvvüf ədəbiyyatında Yusif və Züleyxa obrazlarına dönə-dönə müraciət edilmiş, bununla bağlı çox sayda məsnəvilər yazılmışdır. Həm də məsnəvilərin yazılmasında dini qaynaqlarla yanaşı xalq ədəbiyyatının təsiri də böyük olmuşdur. Türk yazılı ədəbiyyatında “Yusif və Züleyxa” mövzusunda o qədər çox məsnəvi və mənsur əsər həsr edilmişdir ki, bunu heç bir bəşəri və ya

ilahi eşq macərası ilə müqayisə etmək mümkün deyildir. XIII yüzilin divan şairi Xarəzmli Qul Əlinin heca vəznində yazdığı “Qisseyi-Yusif” məsnəvisi daha sonrakı əsrlərdə divan və təsəvvüf şairləri tərəfindən davam etdirilmişdir. O baxımdan, Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa”, Mustafa Zərin (XIV əsr) “Yusif və Züleyxa”, Rabğuzinin məsnəvisi, XIV yüzildə Xəliloğlu Əlinin məsnəvisi və eyni yüzildə yaşamış ərzurumlu Daririn qələmə aldığı “Qisseyi-Yusif”, XIV yüzilin mütəsəvvüf şairi Şəyyad Həməzinin “Dastani-Yusif” məsnəvisi, eyni yüzildə Həməzinin məsnəvisi, Kırımlı Abdülməciddin (XIV yüzil) əsəri, Əhməd Təbrizinin (XV əsr) “Yusif və Züleyxa”, Şəmsin “Hekayeyi-Yusif və Züleyxa”, Şeyxoğlu Mustafanın (XV yüzil), Dur Biqin (XV əsr) məsnəviləri, XV yüzilin şairlərindən Nahifinin, Xətainin, Çəkəri Sinan Çələbinin, Behiştə Əhməd Sinanın məsnəviləri, Ak Şəmsəddinzadə, Həmdullah Həmdinin (XV əsr) “Xəmsə” adı altında topladığı məsnəvilərdən birinin “Yusif və Züleyxa” olması, Akşəhərli Gubarinin “Yusif və Züleyxa”, XVI yüzilin şairlərindən Kamal Paşazadənin, Manastırlı Kadi Sinanın, Taşlıcalı Yəhyanın “Yusif və Züleyxa” adlı əsərləri, yenə eyni yüzildə Xəlifənin, Kami Mehmedin, Ziyai Yusif Çələbinin, Əhməd Mürşidinin, Qubari Abdurrəhmanın məsnəviləri, XVII əsrin şairlərindən Diyarbəkirli Taib Məhəmməd Tahirin, Zihni Abduləlinin eyni adlı məsnəvilərində məhz Yusiflə Züleyxanın eşqi tərənnüm edilmişdir. XVIII yüzildə Havai Abdurrəhmanın, Əhməd Mürşidinin, Kərküklü Mehmed Nevruzinin, Köprülüzadə Əsad Paşanın, Nurmuhəmməd Əndəlibin, Molla Həsənin, XIX əsrdə Süleyman Təvfiq bəyin, XX yüzildə Mehmed İzzət Paşanın məsnəviləri Yusif və Zəlxanın eşq macərasına həsr edilmişdir. “Yusif və Züleyxa” əhvalatının bu qədər çox məşhur olmasının bir səbəbi də Allahın (cc) bu qissəni “əhsənül-qisas” adlandırmasıdır. Bir sözlə, Xarəzmli Əlinin “Qisseyi-Yusif”i yazmasından XIX yüzilə qədər yüzə yaxın “Yusif və Züleyxa” hekayəsi qələmə alınmışdır [Bax. Tosun 2014: 41]. Bu şairlərdən bir qisminin adını burada çəkməkdə məqsəd istər divan, istərsə də təsəvvüf ədəbiyyatında Yusif qissəsinin ədəbiyyatda, sənətdə, musiqidə, miniatürlərdə geniş yayıldığını göstərməkdir.

Son Söz

Təsəvvüfi bir anlam qazanmaqla bəşəri eşqdən ilahi eşqə keçid kimi başa düşülən “Yusif və Züleyxa” dastanı hər nə qədər dini kitabların təsiri ilə formalaşsa da, burada hər üç dini kitabda olmayan bir çox elementlər bu eşq əhvalatının qədim dünyanın Misir, Mesopotamiya, Assur-Babil və türk xalqlarında əskidən mövcud olmasının təsiri ilə yaranmışdır.

Yusif obrazı qardaşları tərəfindən satılan bir kölə, Misirdə qul bazarında pulla satılan bir sərvət, zindanda əsir, Misirdə yönətici, aləmdə peyğəmbər kimi

statuslardan keçərək xalq ədəbiyyatının ölməz aşiq simvoluna qədər yüksəlmişdir. Bu statusların hər biri kamillik yolundakı mərhələlərdir və mərhələlər əfsanə, nağıl, rəvayət kimi janrlarda funksionallaşmış, ancaq heç biri onun Züleyxa ilə olan macərası qədər geniş yayılmamışdır. Hər hikmət bir sonrakının başlanğıcı olsa da, hikmətin həqiqəti “Yusif ilə Züleyxa” dastanıdadır.

“Kitab-ı Müqəddəs”in qəbilə, “Quran”ın isə Allahın (cc) mütləq hakimiyyətinə dayanan tövhid mərkəzli “Yusif” qissəsi divan, təsəvvüf şairləri və folklor söyləyiciləri tərəfindən bir ilahi eşq hekayəsinə dönmüşdür. Folklorda iri həcmli eşq dastanlarından tutmuş, əfsanə və nağıl kimi təhkiyəyə dayalı epik əsərlərdə “Quran”ın “Yusif peyğəmbər” qissəsi və israiliyyatın verdiyi bilgilərlə doldurulan təfsirlər əsas alınmışdır. “Yusif” qissəsi əfsanə, nağıl və özəlliklə də eşq dastanı formasında icra edilərkən dini ənənədə olmayan hadisə, motiv və məna yükü ilə ayrı bir paradigmaya çəkilmiş, ortaya “əhsənül-qisas”ın yeni xalq versiyası çıxmışdır. Təbii ki, “Yusif” qissəsi və ümumiyyətlə **qissələr mədəniyyətin bütün təbəqələrinə o qədər təsir etmişdir ki, eşq deyəndə Züleyxa, gözəllik deyəndə Yusif, kədər, hüzn deyəndə Yaqub, səbr deyəndə Əyyub, ehtişam, sərvət, zənginlik deyəndə Süleyman, aləmlərin nuru deyəndə Məhəmməd, Şiri-Xuda, elmin qapısı deyəndə Əli, şəhidlik deyəndə Hüseyn ağla gəlir.** Bunlar sadəcə dini obrazlar deyil, yazılı və şifahi mədəniyyətin simvollarıdır, sosial həyatın əxlaq normaları, davranış tərzləri, fədakarlıq məktəbidir.

“Yusif və Züleyxa” ilə bağlı folklor mətnlərinin ortaya çıxmasında öncəki mifoloji və dini mətnlərlə yanaşı yazılı ədəbi mətnlərin də böyük rolu olmuşdur, çünki **bir mətn başqa bir mətnin “izahı”, davamı, yeni formasıdır və heç bir şəkildə mətnlərarası əlaqədən əlahiddə mövcud deyildir.** “Kitab-ı Müqəddəs”in, “Quran”ın, təfsirlərin Hz.Yusif peyğəmbəri bir-biri ilə semantikasi və strukturu bir-birinə bağlı olduğu kimi, folklorlaşan qissə mətni də diaxron və sinxron mətnlərin varlığında mövcuddur. Onun anlaşılması da məhz icra ortamından icra ortamına dəyişən digər mətnlərlə münasibətdə üzə çıxır. Dini, ədəbi və folklorik mətnlərarası əlaqədə bir-birini tamamlayan elementlər vardır ki, bunlar köləlikdən yönəticiliyə, quyudan saraya, yuxudan gerçəyə şəklində cərəyan edir. Təsəvvüfün ilahi eşq anlayışı məsnəvidən-məsnəviyə təkrarlanmış, şifahi mühitdəki eşq dastanı xalqın bir az da mistik görüşlərinin qatıldığı icra ortamında formalaşmışdır.

QAYNAQLAR

Azərbaycan dilində

Azərbaycan Folkloru Antologiyası. IX Kitab (2004). Gəncəbasar Folkloru. Tərtib Edənlər H.İsmayılov, R.Quluyeva. Bakı: Səda

Qarabağ: Folklor da bir tarixdir. V Kitab (2013). Bərdə, Füzuli, Ağdam, Şuşa və Zəngilandan Toplanmış Folklor Örnəkləri. Toplayıb Tərtib Edən: İ.Rüstəmzadə, Z.Fərhadov. Bakı: Zərdabi

Saatlı Folklor Örnəkləri. I Kitab (2014). Toplayanlar: İ.Rüstəmzadə, Q.Qubadov, E.Muradov. Bakı: Elm və Təhsil

Türkiyə türkcəsində

Birışık Abdülhamit (2001). “İsrailiyat” TDV İslam Ansiklopedis. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 23

Bratton Fred Gladstone (1995). Yakın Doğu Mitolojisi. Eski Yakın Doğuda Tanrı ve Tarih Hikayeleri. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Bucaille Maurice (1981). Kitabı Mukaddes, Kuran ve Bilim. Çeviren S.Yıldırım, İzmir, 1981

Daşdemir Özkan (2012). Halk Hikayesi Olarak Yusuf ile Züleyha. Erzurum: Fenomen Yayıncılık

Daşdemir Özkan (2013). “Başkurt Sözlü Kültüründe Yusuf ile Züleyha Anlatmaları”, Turkish Studies, Vol. 8/4 Spring, Ankara

Köksal M. Asım (2015). Peygamberler Tarihi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Kurt Muhammet Sacit (2011). Kur'an'da Peygamberler ve Günah. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yüksek Lisans Tezi)

Meddah Behçet Mahir'in Bütün Hikâyeleri II (1999). Hazırlayanlar S.Sakaoğlu, A.B.Alptekin, Y.Sakaoğlu, E.Şimşek. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları

Tosun Necip (2014). Doğu'nun Hikâye Kuramı. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları

Rus dilində

Пиотровский Михаил Борисович (1991). Коранические сказания. Москва: Наука

İnternet resursları

Gur-Klein Thalia (2001). “Potiphar’s Wife and the Cultural Template of Sacred Sexuality”, Lectio difficilior, № 1 http://www.lectio.unibe.ch/01_1/po.htm
<https://www.gizliilimler.org/Iki-Kardesin-Hikayesi--k1-Eski-Bir-Misir-Papir.ue.s.ue.-k2-.htm>

Daxilolma tarixi: İlkin variant 07.01.2021

Son variant 29.01.2021